

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ: ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ

ADMINISTRATIVE RELATIONS: THE CONCEPT AND TYPES

Колпаков В.К.,

доктор юридичних наук, професор,
завідуючий кафедрою конституційного і адміністративного права
Юридичного інституту
Національного авіаційного університету

У статті досліджується трансформація адміністративно-правових відносин, їх перетворення у відносини взаємодії держави і громадянина. Розкривається їх зміст, аналізуються структура та види.

Ключові слова: адміністративно-правові відносини, державне управління, предмет адміністративного права, відносини адміністративних зобов'язань, публічна адміністрація.

В статье исследуется трансформация административно-правовых отношений, их превращения в отношения взаимодействия государства и гражданина. Раскрывается их содержание, анализируются структура и виды.

Ключевые слова: административно-правовые отношения, государственное управление, предмет административного права, отношения административных обязательств, публичная администрация.

This article examines the transformation of administrative relations and their transformation into a relationship of interaction between state and citizen. Reveal their contents, analyzes the structure and species.

Key words: administrative and legal relations, state administration, the subject of administrative law, administrative commitments relations, public administration

Правовідносини належать до найбільш фундаментальних категорій адміністративного права. Саме у правовідносинах воно існує, діє, живе. Вони є головним об'єктом наукового осмислення щодо формування адміністративно-правової доктрини, емпіричною базою для виведення і формулювання теоретичного ядра галузі – предмета адміністративного права.

Поняття адміністративних правовідносин зазнало кардинальних змін і, подолавши інерцію радянських стереотипів, постало якісно новим чинником у «людноцентристській» парадигмі, в гармонізації взаємодії між публічною владою і людиною.

Професор В.Б. Авер'янов з цього приводу зазначав, що ключовим напрямком адміністративної реформи є запровадження принципово нового типу відносин з органами влади. Відносин, які забезпечать кожній людині реальне додержання і захист прав і свобод у сфері діяльності цих органів [1, с. 140].

У радянський період адміністративно-правові відносини отожднюються зі сферою державного управління або виконавчо-розпорядчої діяльності. Такий підхід, з деякими інтерпретаціями, зберігається до 90-х років минулого століття. У всякому разі, Ю.М. Козлов у 1995 році предметом адміністративного права визначає відносини, які виникають, змінюються і припиняються у сфері державного управління [2, с. 18]. Під впливом такого розуміння відносин починає формуватися українська концепція адміністративного права.

На першому етапі знання про адміністративно-правові відносини базуються на традиціях радянської правової школи. Відповідно до них всі вони є однорідними і мають державно-управлінську спрямованість.

У зазначеному аспекті найбільш характерною можна вважати позицію професора Л.В. Ковала. Він свого часу писав, що предметом адміністративного права є суспільні відносини, які виникають при здійсненні державного управління [3, с. 6].

Другий етап осмислення адміністративно-правових відносин характеризується тим, що накопичення відповідних знань здійснюється в умовах докорінних змін у соціальній та економічній сферах. На їх підґрунті формуються нові за своїм змістом суспільні відносини. Як результат, виникає нагальна потреба в їх юридичному забезпеченні.

У свою чергу, правове осмислення нових закономірностей суспільного розвитку спонукає до нового розумін-

ня ролі права і зв'язків між державою і громадянином. У новому праворозумінні державоцентризм і патерналізм, які складають ідеологію «традиційного» радянського адміністративного права, приєднуються до інших маргінальних доктрин.

Таким чином, об'єктивні обставини вимушують до реформування адміністративного права. Вони потребують визначити його місце і з'ясувати роль у теоретичному і нормативному обслуговуванні процесів державотворення, у формуванні правової держави. Через деякий час стає зрозумілим, що вирішення виниклих проблем неможливо без переосмислення фактичного змісту адміністративно-правових відносин і оновлення предмета цієї юридичної галузі.

Принципове значення для оновлення зазначених понять мали два теоретичних висновки, які були зроблені у розвиток ідей Концепції адміністративної реформи в Україні. По-перше, це висновок про те, що адміністративне право не може розвиватися як моноцентрична галузь, тобто як така галузь, що має єдиний системотворюючий нормативний центр; по-друге, висновок про те, що адміністративне право є правом поліструктурним.

Не менш значну роль відіграло сприйняття українським адміністративним правом, як важливого системотворюючого компонента його предмета, відносин, які виникають за ініціативою підвладної сторони. Вони були впроваджені у вітчизняну адміністративно-правову теорію під назвою реординаційних відносин.

На базі цих здобутків поняття адміністративно-правових відносин стає більш широким і виходить за межі державного управління. Про це, насамперед, свідчить їх висвітлення в навчальній літературі.

Так, у підручнику професора Т.О. Коломосьця вони подаються як суспільні відносини, врегульовані нормами адміністративного права, суб'єкти яких наділені правами й обов'язками у сфері забезпечення прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, а також у процесі публічного (державного і самоврядного) управління у сферах соціально-економічного й адміністративно-політичного розвитку та охорони громадського порядку [4, с. 43-44].

У наукових джерелах ретельно досліджуються тенденції розвитку адміністративного права, теоретично обґрунтовується нова структура його предмета. У результаті саме

адміністративне право постає галуззю публічно-правового регулювання, яка забезпечує функціонування публічної адміністрації.

Таким чином, на другому етапі розвитку знань про адміністративне право стає зрозумілим таке. По-перше, воно регулює не лише відносини державного управління, а й інші управлінські відносини. Їх сукупність утворює відносини публічного управління. По-друге, крім управлінських, до адміністративно-правових належать відносини, які виникають при здійсненні правосуддя у формі адміністративного судочинства. Це відносини відповідальності суб'єктів владних повноважень за неправомірні діяння. По-третє, у сфері адміністративного права залишаються відносини відповідальності за порушення встановлених правил – відносини адміністративної відповідальності. По-четверте, самостійною часткою системи адміністративно-правових відносин постають відносини, які виникають за ініціативою суб'єктів, що не мають владних повноважень, при їх зверненні до органів публічної адміністрації. Вони позиціонувались як відносини реорданації, потім отримали назву «сервісних» відносин і, нарешті, відносин публічних або адміністративних послуг.

Третій етап – це узагальнення і систематизація теоретичних та емпіричних даних, застосування системи системного підходу як методу дослідження накопиченого матеріалу.

Центральним питанням на цьому етапі стало з'ясування наявності або відсутності у сукупності адміністративно-правових відносин інтегративних якостей.

Його принципова важливість обумовлена тим, що відсутність таких якостей робила зазначену сукупність конгломеративним утворенням і фактично ставила під сумнів їх єдність, а відтак, існування предмета адміністративного права в новому форматі. Наявність інтегративних якостей незаперечно свідчила, що ця сукупність є системою і має всі підстави розглядатися як предмет галузі права.

З цього приводу необхідно зазначити, що в радянській правовій доктрині предмет адміністративного права подається системним утворенням. Інтегративний характер взаємодії його складових дослідники доводили на підставі таких ознак: а) всі відносини предмета є однотипними відносинами; б) всі відносини предмета є відносинами влади і підпорядкування; в) всі відносини предмета виникають у результаті здійснення державного управління строго визначеними структурами – органами державного управління.

Жодна з вищенаведених інтегративних ознак не відшукується в сукупності нових структурних складових предмета сучасного українського адміністративного права. Аж ніяк не можна назвати однотипними відносини адміністративних послуг і відносини відповідальності. Не є вони також відносинами влади і підпорядкування. Далеко не всі відносини оновленого предмета виникають у результаті здійснення державного управління.

Сукупність відносин, які в оновленому вимірі регулюються адміністративним правом, перетворюють у систему, а відтак, і в предмет галузі, інші чинники. Це категорії «публічна адміністрація», «відносини адміністративних зобов'язань», «публічне адміністрування».

«Публічна адміністрація» вже фактично займає місце, яке в радянському адміністративному праві належало категорії «державне управління». Сьогодні наукове осмислення і подальша розробка теорії публічної адміністрації є одним із головних напрямків доктринального оновлення адміністративного права України. Важливим підґрунтям його трансформації в сучасну юридичну галузь європейського змісту.

Цей рух не є простою зміною термінів. Теорія публічної адміністрації має принципові відмінності від теорії державного управління як за юридичним наповненням, так і за ідеологічною сутністю.

Її становлення і визнання ставить крапку на спробах пристосувати радянське вчення про державне управління

до доктрини правової демократичної держави. Держави, де нормативно визнається її відповідальність перед людиною, де права людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

Публічна адміністрація в адміністративному праві європейських країн у більшості випадків визначається як сукупність органів та установ, які реалізують публічну владу шляхом виконання закону, підзаконних актів та вчинення інших дій у публічних інтересах. Таке її розуміння є актуальним і для української правової системи.

Таким чином, публічна адміністрація – це система організаційно-структурних утворень, які на законних підставах набули владних повноважень для їх реалізації в публічних інтересах.

Усе це зумовлює необхідність розглядати теорію публічної адміністрації як методологічну основу адміністративного права і використовувати її поняття як базове у формуванні адміністративно-правових відносин.

Наступним системоутворюючим для предмета адміністративного права чинником є категорія «відносини адміністративних зобов'язань». Сутність цих відносин обумовлена змістом норм Конституції України щодо відповідальності держави перед людиною, визнання головним обов'язком держави утвердження і забезпечення прав і свобод людини, верховенства права, обмеження повноважень і дій публічної адміністрації Конституцією та законами України.

З них випливає, що публічна адміністрація при утворенні приймає на себе зобов'язання щодо задоволення інтересів суспільства і громадян. Серед них є зобов'язання публічного характеру, виконання яких потребує використання публічною адміністрацією владних повноважень. У ході їх реалізації виникають відносини, які отримали назву «відносини адміністративних зобов'язань».

Саме вони – відносини щодо виконання адміністративних зобов'язань публічної адміністрації перед суспільством – є предметом адміністративно-правового регулювання, або предметом адміністративного права.

Цією категорією – відносинами адміністративних зобов'язань – об'єднуються чотири типи відносин, кожен з яких є складовою частиною предмета адміністративного права. Це відносини: а) публічного управління; б) відносини адміністративних послуг; в) відносини відповідальності публічної адміністрації за неправомірні дії або бездіяльність; г) відносини відповідальності за порушення встановленого порядку і правил.

Характерною ознакою всіх вищеназаних видів адміністративно-правових відносин є те, що органи публічної адміністрації виступають у них владною стороною, яка реалізує свої виконавчо-розпорядчі повноваження. Владність у такому вимірі розуміється як наявність врегульованого законодавством права на прийняття владного (обов'язкового) рішення при виникненні відповідного юридичного факту.

Важливим чинником щодо систематизації відносин, які регулюються адміністративним правом, є публічне адміністрування. Публічне адміністрування – це діяльність суб'єкта публічної адміністрації на виконання владних повноважень публічного змісту. Воно відбувається шляхом використання засобів управління, надання адміністративних послуг, участі у відносинах відповідальності суб'єктів публічної адміністрації, застосування заходів впливу за порушення правил, встановлених публічною адміністрацією.

Публічне адміністрування здійснюється за принципами, які поділяються на: а) загальні принципи публічного адміністрування, тобто притаманні всім видам цієї діяльності і б) спеціальні принципи публічного адміністрування.

Спеціальні принципи притаманні конкретним видам адміністрування: публічному управлінню; наданню адміністративних послуг; встановленню і реалізації відпові-

дальності публічної адміністрації за порушення позитивних прав суб'єктів суспільства; встановленню і реалізації відповідальності суб'єктів суспільства за порушення встановлених публічною адміністрацією нормативів.

Додержання принципів публічного адміністрування забезпечується регламентацією методів і форм публічного адміністрування. Відповідно до принципів методи і форми публічного адміністрування поділяються на загальні і спеціальні.

Структура адміністративного правовідношення включає в себе суб'єкт, об'єкт та зміст. Сторонам (суб'єктам) належить першорядна роль у визначенні змісту адміністративно-правових відносин. Адміністративно-правові відносини формуються, як правило, в особливій сфері суспільного життя – публічному адмініструванні, у зв'язку зі здійсненням органами публічної адміністрації публічних функцій. Ця особливість адміністративних правовідносин прямо впливає зі змісту предмета адміністративно-правового регулювання.

Адміністративні правовідносини можуть виникати за ініціативою будь-якої із сторін. Проте згода або бажання другої сторони не є обов'язковою умовою їх виникнення. Адміністративні правовідносини можуть виникати всупереч бажанню другої сторони. Наприклад, у разі звернення громадянина до міністерства останнє незалежно від свого «бажання» зобов'язане на таке звернення відреагувати і розглянути звернення громадянина.

Аналогічна ситуація виникає і тоді, коли другою стороною є не громадянин, а найнижчий орган або підприємство, установа, організація. Зрозуміло, що органи публічної адміністрації мають право породжувати адміністративні правовідносини в односторонньому порядку, керуючись публічними інтересами і завданнями, що стоять перед ними. Відтак, адміністративно-правові відносини можуть виникати за ініціативою будь-якої із сторін без згоди другої сторони.

Суперечки, що виникають між сторонами адміністративних правовідносин, вирішуються як у судовому, так і позасудовому порядку, тобто шляхом прямого розпорядження правомочного органу.

Суб'єктами (сторонами) адміністративних правовідносин виступають суб'єкти адміністративного права, тобто носії передбачених адміністративно-правовими нормами прав і обов'язків, котрі здатні ці права реалізовувати, а покладені обов'язки – виконувати.

Об'єктом адміністративних правовідносин є те, з приводу чого вони виникають: поведінка, матеріальні цінності, нематеріальні блага та ін. Зміст адміністративних правовідносин складають суб'єктивні юридичні права та обов'язки. Суб'єктивні юридичні права – це міра дозволеної поведінки, а юридичні обов'язки – міра необхідної поведінки (обов'язок в одних випадках утримуватися від певних дій, а в інших – здійснювати їх). Як права, так і обов'язки забезпечується відповідними нормами.

Виникнення адміністративно-правових відносин – це, власне, юридична об'єктивізація загальної волі публічної адміністрації в реальній поведінці конкретних суб'єктів. Процес виникнення (формування) правовідносин має три послідовно здійснюваних етапи: по-перше, визначається необхідність (доцільність) і можливість встановлення конкретного адміністративно-правового відношення; по-друге, створюється відповідна юридична конструкція, тобто своєрідна абстрактна модель адміністративного правовідношення, яка закріплюється в адміністративно-правових нормах; по-третє, відбувається реалізація відповідних правових норм, і, як результат, виникають сталі юридичні зв'язки між адресатами норм у формі адміністративно-правових відносин.

Адміністративно-правові відносини поділяються на класифікаційні групи за такими критеріями: 1) сферою виникнення; 2) виконуваними функціями; 3) кількісним

складом учасників; 4) статусними властивостями учасників; 5) за місцем в адміністративній ієрархії; 6) за змістом владних повноважень.

Класифікація адміністративно-правових відносин за сферою виникнення відбиває структуру предмету адміністративного права. З огляду на зазначене вони поділяються на: а) відносини публічного управління; б) відносини адміністративних послуг; в) відносини відповідальності публічної адміністрації за неправомірні дії або бездіяльність; г) відносини відповідальності за порушення встановленого порядку і правил.

Відносини публічного управління виникають у ході здійснення публічною адміністрацією управлінської діяльності. У загальному вигляді управління – це діяльність суб'єкта, що виявляється в цілеспрямованому впливі на об'єкт з метою приведення його в бажаний для суб'єкта стан. Таким чином, управління характеризується взаємодією суб'єкта і об'єкта управління за допомогою управлінського впливу і зворотних зв'язків. Публічне управління складається з: а) державного управління; б) самоврядування; в) громадського управління.

Відносини адміністративних послуг виникають у зв'язку зі зверненнями фізичних, юридичних або інших колективних осіб до носія владних повноважень щодо реалізації суб'єктом звернення своїх прав, свобод та законних інтересів шляхом прийняття владного рішення. В українському адміністративному праві вони позиціонувалися як реординаційні відносини, «сервісні» відносини, відносини публічних послуг.

Адміністративна послуга – результат здійснення владних повноважень уповноваженим суб'єктом, що відповідно до закону забезпечує юридичне оформлення умов реалізації фізичними, юридичними або іншими колективними особами прав, свобод і законних інтересів за їх заявою (видача дозволів (ліцензій), сертифікатів, посвідчень, проведення реєстрації тощо).

Відносини відповідальності публічної адміністрації за неправомірні дії або бездіяльність виникають у двох випадках: а) у зв'язку з наявністю публічно-правового спору щодо правомірного використання владних повноважень публічною адміністрацією; б) у зв'язку з адміністративним оскарженням дій публічної адміністрації щодо використання владних повноважень.

У першому випадку це відносини судового оскарження або адміністративного судочинства. Вони об'єктивуються шляхом порушення адміністративної справи, де відповідачем виступає суб'єкт владних повноважень. Такі справи розглядаються в судовому порядку за нормами адміністративного судочинства, які встановлені Кодексом адміністративного судочинства України (КАСУ).

Відповідно до нього адміністративна справа – це переданий на вирішення адміністративного суду публічно-правовий спір, в якому хоча б однією зі сторін є орган виконавчої влади, орган місцевого самоврядування, їх посадова чи службова особа або інший суб'єкт, який здійснює владні управлінські функції на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень. Порушуються такі справи за адміністративним позовом. Позивачем в адміністративній справі можуть бути громадяни України, іноземці чи особи без громадянства, підприємства, установи, організації (юридичні особи), суб'єкти владних повноважень. Відповідачем в адміністративній справі є суб'єкт владних повноважень, якщо інше не встановлено КАСУ.

У другому випадку це відносини адміністративного (позасудового) оскарження. Вони об'єктивуються шляхом подання скарги і здійснення відповідного провадження. Провадження по скаргам регламентуються законами і підзаконними актами, в тому числі відомчими. Здійснюють такі провадження компетентні особи органів публічної адміністрації.

Відносини відповідальності суб'єктів суспільства (індивідуальних і колективних) за порушення встановлених публічною адміністрацією порядку і правил виникають у разі виявлення таких діянь. Вони об'єктивуються шляхом відкриття відповідних проваджень, встановленням винних і застосуванням до них таких заходів: накладення адміністративних стягнень на фізичних осіб за вчинення адміністративних правопорушень; накладення дисциплінарних стягнень на фізичних осіб за вчинення адміністративних правопорушень; застосування до фізичних осіб за вчинення адміністративних правопорушень заходів впливу, які не визначаються законодавцем як адміністративні стягнення; накладення на юридичних осіб за порушення адміністративно-правових установлень стягнень, які не визначаються законодавцем як адміністративні стягнення; застосування до юридичних осіб за порушення адміністративно-правових установлень заходів адміністративно-правового впливу, які не визначаються законодавцем як стягнення.

За виконуваними функціями адміністративно-правові відносини поділяються на регулятивні та правоохоронні. До регулятивних правовідносин належать ті, що пов'язані з реалізацією, умовно кажучи, «позитивної» функції адміністративного права. Це надання адміністративних послуг, організація роботи апарату управління, керівництво нижчими структурами, задоволення запитів громадян тощо. До правоохоронних правовідносин належать ті, що пов'язані з реалізацією правоохоронної функції адміністративного права. Найбільш відомий різновид правоохоронних відносин – адміністративно-деліктні. Вони виникають з приводу притягнення до відповідальності за адміністративні проступки.

За кількісним складом учасників виділяють двосторонні і багатосторонні правовідносини. У двосторонніх відносинах приймають участь два суб'єкта. У багатосторонніх – три і більше суб'єктів.

За статусними властивостями учасників виділяють відносини: 1) між главою держави – Президентом України – і всією системою органів виконавчої влади, а також органами інших, крім виконавчої, гілок влади; недержавними формуваннями; іншими колективними суб'єктами; фізичними особами; 2) відносини між вищим органом у системі органів виконавчої влади – Кабінетом Міністрів України – і рештою органів виконавчої гілки влади, а також органами інших, крім виконавчої, гілок влади; недержавними формуваннями; іншими колективними суб'єктами; фізичними особами; 3) відносини, де обов'язковою стороною є центральні органи виконавчої влади; 4) відносини, де обов'язковою стороною є місцеві органи виконавчої влади; 5) відносини, де обов'язковою стороною є органи місцевого самоврядування; 6) відносини між посадовими особами всіх зазначених вище органів.

За місцем в адміністративній ієрархії виділяють відносини: 1) між підпорядкованими суб'єктами, тобто між вищестоящими і нижчестоящими органами публічної адміністрації; 2) між не підпорядкованими суб'єктами одного ієрархічного рівня, наприклад, відносини між власне міністерствами, державними адміністраціями районів або областей тощо; 3) між не підпорядкованими суб'єктами різного ієрархічного рівня, наприклад, між державною адміністрацією однієї області та районною держадміністрацією іншої області; 4) між органами публічної адміністрації й суб'єктами, які їм організаційно не підпорядковані (тобто організаційно від них незалежні), приміром, відносини між податковою інспекцією і підприємствами; 5) між адміністрацією (органом управління) підприємства і безпосередньо керованим персоналом даного підприємства.

За змістом владних повноважень виділяють відносини: 1) вертикальні; 2) горизонтальні. Вертикальні правовідносини найбільшою мірою виражають владну складову адміністративно-правового регулювання і характер зв'язків у сфері управління. Ці відносини часто називають владовідносинами. Виникають вони між співпорядкованими у правовому розумінні сторонами і виражають юридичну залежність однієї сторони від другої. Головний зміст «вертикальності» полягає: а) в юридичному праві одного із суб'єктів відносин диктувати свої волевиявлення іншим і б) обов'язку інших суб'єктів підкорятися та виконувати такі волевиявлення.

Горизонтальними правовідносинами визнаються ті, в яких сторони юридично рівноправні. У них відсутні юридично-владні веління однієї сторони, обов'язкові для другої сторони.

Горизонтальні відносини характерні для адміністративних договорів. У їх сфері вони виникають у результаті прийняття нормативного акту, який містить вимогу щодо виконання державного завдання декількома суб'єктами шляхом укладення між собою відповідного договору. Як правило, такі акти містять імперативи щодо: а) визначення завдання; б) вибору виконавців; в) встановлення між виконавцями договірних відносин; г) встановлення відповідальності сторін за відмову від участі в договірних відносинах; д) оцінки діяльності сторін і юридичне визнання того, що поставлене завдання вирішене.

Суб'єкти, визначені таким актом, укладають договір відповідно: а) вибору засобів, необхідних для ефективного вирішення поставленого завдання; б) розробки механізму спільного використання цих засобів; в) визначення ролі та місця кожної зі сторін у цьому механізмі; г) прийняття на себе зобов'язань діяти у встановлених межах і за узгодженою схемою; д) встановлення відповідальності за невиконання прийнятих зобов'язань.

Таким чином, підкоряючись волі видавця нормативного акту, вони вступають у рівноправні договірні відносини між собою. Суттєві обмеження волі контрагентів в адміністративному порядку (неможливість відмовитись від укладення договору, наявність відповідальності за відмову від укладення договору та ін.) спонукали до позначення таких договорів терміном «адміністративний договір».

У 2005 році горизонтальні відносини адміністративних договорів отримали законодавче закріплення і визначення в Кодексі адміністративного судочинства України. У статті 3 КАСУ зафіксовано, що адміністративний договір – це угода між двома і більше сторонами, зміст якої складають взаємні права та обов'язки, що впливають із функцій суб'єкта владних повноважень [5].

Таким чином, в умовах незалежності України відбулась трансформація адміністративно-правових відносин, змістом якої стало формування режиму правової рівності між державою, її органами та посадовими особами і громадянами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Авер'янов Вадим Борисович. Вибрані наукові праці / Упорядники: Андрійко О. Ф. (керівник колективу), Нагребельний В.П., Кисіль Л.Є., Педько Ю.С., Дерезь В.А., Пухтецька А.А., Кірмач А.В., Люлька Л.В. // За заг. ред. Ю.С. Шемшученко, О.Ф. Андрійко. – К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2011. – 448 с.
2. Козлов Ю.М. Административное право в правовой системе Российской Федерации / А. П. Алехин, Ю. М. Козлов // Административное право Российской Федерации. Часть 1. Сущность и основные институты административного права. Учебник. – М. : ТЕИС, 1995. – С. 3 – 78.
3. Коваль Л.В. Адміністративне право України: Курс лекцій (Загальна частина) / Л.В. Коваль. – К. : Основи, 1994. – 154 с.
4. Коломоєць Т.О. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник / Т.О. Коломоєць. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – 576 с.
5. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 6 липня 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – №№ 35–37. – Ст. 446.